

Kelemen János

Dante az erkölcsfilozófiáról mint „prima philosophiáról”

Konferenciánk címe többek közt felveti az elméleti tudás és az etika viszonyára, egyáltalán az etika helyére vonatkozó kérdést. Legáltalánosabb szinten ez nem más, mint a metafizika és az etika viszonyának a problémája. Azoknak a gondolkodóknak a sorában, akik ebben a kérdésben mérvadóan foglaltak állást, ott találjuk Dantét. Előadásomban az ő állásfoglalását vizsgálom.

Rögtön meg kell állapítanunk, hogy problémánk természetesen nem azonos, és nem is teljesen analóg a tény és az érték, vagy a kijelentés és a norma viszonyának problémájával, mely a modern kor szülötte. A középkori mentalitás számára, mely eleve érték kategóriákban fogta fel a létet, az utóbbi probléma nem létezett. Létezett ellenben a cselekvés és a kontempláció viszonyának a problémája. A középkori gondolkodók valójában ettől tették függővé, hogyan kell felfogni az etika és a metafizika viszonyát.

Az általános felfogás szerint a cselekvéssel szemben a kontemplációt illette meg az elsőbbség, azzal összhangban, hogy az arisztotelészi tanítás szellemében a filozófia többi ágával szemben a metafizikának tulajdonították a „prima philosophia” szerepét. Dante több helyen explicite megfogalmazza a szemlélődés magasabbrendűségét, de – hogy a legfontosabb példát említsük – az *Isteni színjáték* egész struktúrája is ezt a felfogást tükrözi.

A *Vendégségben* többek közt a következőket olvashatjuk: „(...) a szemlélődő élet a legjobb, bár az aktív is jó, ez világos mindenki előtt, aki megfigyeli az *Evangélium* szavait”¹, „(...) a boldogságot (ezt a boldogságot, amelyről éppen beszélünk) először mintegy tökéletlenül a cselekvő életben találhatjuk meg, majd szinte tökéletesen az értelmi erények megvalósításával”². Hozzá kell tennünk, hogy az a boldogság, amelyről az idézet szól („amelyről éppen beszélünk”), a földi boldogság. A cselekvő élet és a szemlélődő élet itt vázolt hierarchiája tehát a földi életre jellemző, s nem az evilág és a túlvilág, a filozófia és a teológia viszonyát képezi le. A kontempláció és a cselekvés, a metafizika és az etika viszonya: filozófiai és nem teológiai probléma, az értelem és nem a hit problémája.

Dante néhány más kijelentése azonban olyan felfogást tükröz, mely lényegesen különbözik a szemlélődő élet és a metafizika elsőbbségének tételétől.

A továbbiakban olyan szöveghelyekre kívánom felhívni a figyelmet, melyek arról tanúskodnak, hogy a költő – Arisztotelésszel szöges ellentétben – a metafizikáról a morálfilozófiára ruházta át az „első filozófia” funkcióját, s ezzel végrehajtotta, legalábbis előkészítette, a nyugati gondolkodás egyik nagy fordulatát. Azt a fordulatot, mely a gyakorlati ész primátusának kimondásához vezetett.

¹ Dante Alighieri: *Vendégség*. (Ford.: Szabó Mihály.) IV. xvii. In *Dante összes művei* (a továbbiakban: *DÖM*.) Szerk.: Kardos Tibor. Magyar Helikon, Budapest, 1962. I. m. IV. xxii. 324.

² Uo. 324.

Közbevetőleg emlékeztetek arra, hogy az elmúlt évek során néhány hosszabb-rövidebb tanulmány mellett e konferenciasorozat keretében is többször visszatértem Dante műveinek egy-egy aspektusára. Ezekben az esetekben az a cél vezérelt, hogy hozzájáruljak Dantéről alkotott képünk módosításához, s különböző kérdések kapcsán a magunk szűkebb körét is meggyőzzem arról, hogy a firenzei vátesz jelentős alakja a filozófia történetének. Most amellet fogok érvelni, hogy az etika helyére vonatkozó koncepciója ugyanúgy filozófiatörténeti jelentőségű, mint például nyelvfilozófiája, melyről e körben néhány évvel ezelőtt volt alkalmam beszélni.

Azt is le kell szögezni, hogy Dante etikai nézetei egy profi filozófus elméjének a termékei, a „profi” jelzőt abban a történeti értelemben használva, hogy a laikus státuszú Dante nagyjában és egészében ugyanazzal a gondolati és műveltségi anyaggal dolgozott, mint a kor „hivatásos”, klerikus filozófusai. Ennek megfelelően nagyon is tisztában volt azzal, hogy milyen hagyományt követ, hogy melyek e hagyomány fő hivatkozási forrásai, s hogy bizonyos dolgokat mondani annyit jelent, mint szakítani ezzel a hagyománnyal.

Mindezt annak alapján is bizton állíthatjuk, hogy számottevő információnk van iskolázottságáról és olvasottságáról (ha nem is annyi, mint amennyit szeretnénk). Például sok helyen maga a költő is beszámol olvasmányairól (mind prózai műveiben, mind az *Isteni színjátékban*). A könyvekre és az általa nagy becsben tartott auktorokra (Arisztotelészre, Vergiliusra és másokra) vonatkozó rengeteg utalása, illetve a műveiben előforduló nyílt és rejtett idézetek, parafrázisok és szövegátvételek sokasága: mindez a kor körülményeihez képest valóban széles műveltséget tükröz. Ám annál, hogy *mit* olvasott, még fontosabb, hogy *milyen* olvasó volt, milyen olvasói *attitűd* jellemezte. Annak a kulturális fordulatnak a szempontjából, melyet oly nagy mértékben éppen ő mozdított elő, jelzésértékű, hogy mekkora gonddal igyekezett megrajzolni önmagának mint olvasónak az alakját. Erről máshol bővebben szót ejtettem,³ így csak a *Vendégségnek* azt a híres, életrajzi szempontból feltehetően hiteles passzusát idézem, ahol Dante arról szól, hogy Beatrice halála után hogyan vetette magát a könyvekre.⁴ Vigaszt találván a filozófiában, harminc hónapot töltött szakadatlan olvasással, ami már-már szeme világát fenyegette: „(...) sok olvasással nagyon megerőltettem a szememet, s a látó szellemeket annyira elgyengítettem, hogy a csillagokat bizonyos szürkeség árnyékolta be szemem előtt.”⁵

Mármost az olvasásba majdnem belevakuló költő – korának felfogásával és saját ambícióival összhangban – tankölteménynek szánta az *Isteni színjátékot*. Filozófiai igazságokat akart tolmácsolni, s nem a mai értelemben vett autonóm esztétikai értéket létrehozni. (Más kérdés, hogy mi esztétikailag, a világirodalom egyik legnagyobb költeményeként olvassuk a művet.)

Can Grande della Scalához írt levelében Dante az *Isteni színjáték* magyarázatát a következő megjegyzéssel vezeti be: „Hat dolog van tehát, amit minden elméleti mű kezdetén ki kell kutatni. Ezek: a tárgy, keletkezésének oka, formája, célja, a könyv címe, és hogy a filozófia melyik ágához tartozik.”⁶ Világosan kitűnik, hogy a költemény

³ Kelemen János: *A filozófus Dante. Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*. Atlantisz, Budapest, 2002. Ld. III./1. fejezet: „Dante, az olvasó”. 159–167.

⁴ Dante: *Vendégség*. II. xii. In *DÖM*, 206–208.

⁵ I. m. III. ix. 245.

⁶ Dante Alighieri: Levél Can Grande della Scala úrnak. (Ford.: Mezey László). In *DÖM*, 508.

esetében is ezeket a vizsgálati szempontokat tartja mérvadónak, vagyis – mint már az előbb leszögeztem – művét filozófiaiának szánja, s számára csak az lehet a kérdés, hogy mi az *Isteni színjáték* „filozófiai *genusa*”, más szóval, „a filozófia melyik ágához tartozik”.

Válasza a következő: „A filozófiának az az ága, mely szerint az egészben és részében [vagyis az *Isteni színjáték* mindhárom *canticájában*, közelebről pedig a *Paradicsomban*] eligazodunk, a gyakorlati erkölcsstan, avagy etika. Nem az elméletre, hanem a cselekvésre van irányozva az egész mű. Mert ha egyik-másik helyén vagy részletében még az elméleti vonatkozásokról tárgyalunk is, ez nem az elmélet kedvéért van, hanem az erkölcsi cselekvés érdekében.”⁷ Érdemes az eredeti szöveget is figyelembe vennünk: „*Genus vero philosophiae, sub quo hic in toto et parte proceditur, est morale negotium, seu ethica, quia non ad speculandum, sed ad opus inventum est totum et pars; nam etsi in aliquo loco, vel passu tractamus ad modum speculativi negotii, hoc non est gratia speculativi negotii, sed gratia operis.*”⁸ Ismételjük meg, s húzzuk alá a magunk szavaival még egyszer: Dante az *Isteni színjáték* jellegének (*genusának*) vagy diszciplináris hovatartozásának meghatározásakor nem a költészet és a tudomány, hanem a gyakorlati erkölcsstan és a spekuláció alternatívájában gondolkodik. Művét a gyakorlati erkölcsstan vagy az erkölcsfilozófia körébe sorolja, a cselekvés és nem a spekuláció szolgálatába állítja, még ha elismeri is, hogy számos helyen spekulatív módon tárgyalja a problémákat. Mindez pedig a mű céljából következik, melyet néhány sorral feljebb így fogalmaz meg: „(...) az egésznek és a résznek is [mármint a költemény *egészének* és ezen belül a *Paradicsomnak*] a célja, hogy az ez életben élőket a nyomorúság állapotából eltávoztassa, és a boldogság állapotára vezesse.”⁹

Az a tény, hogy főművét *genusa* és célkitűzése szempontjából morálfilozófiaiának minősíti, önmagában is nagy fontosságot kölcsönöz az etika helyéről alkotott felfogásának, mely jelen vizsgálódásunk tárgya. Ugyanilyen fontos persze, hogyan értelmezi az etika olyan kulcsfogalmait, mint például a bűn, a bűnhődés, a boldogság és az akarat-szabadság, melyek az *Isteni színjáték* középpontjában állnak, vagy mint a nemesség, az erény és a cselekvés, melyekkel a *Vendégség*ben foglalkozik.¹⁰

Mondanunk sem kell, az *Isteni színjáték* minden olyan részlete, melyben a *próféta* Dante szól hozzánk, igazolja a Can Grande della Scalához írt levél meghatározásait. Szembetűnő bizonyosságul szolgál a költő és Beatrice találkozását leíró *Purgatórium*-beli jelenet, ahol a Beatrice szájába adott szavak teszik világossá a költemény etikai célját:

Azért csak jól tartsd szemed a szekéren
s megírni bűnös világod javára
majdan, amit látsz, most hatolj be mélyen!
(*Purgatórium*, XXXII. 103–105.)

⁷ Uo. 511.

⁸ Dante Alighieri: *Magnifico atque victorioso domino Cani Grandi de la Scala*. In Dante: *Tutte le opere* (a cura di Giovanni Fallani, Nicola Maggi e Silvio Zennaro). Newton Compton, Roma, 1993. 1184.

⁹ Uo.

¹⁰ Dante cselekvéseméletének kifejtését a *Vendégség* IV. könyvében találjuk (lásd pl. a IX. paragrafust, *DÓM*, 287–290).

Te csak jegyezd, mint ajkaim kimondják,
a szót azon élet élőinek, mely
a halál felé járja a bolondját.
(*Purgatórium*, XXXIII. 52–54.)

Ezek után rátérhetünk annak vizsgálatára, hogy az etika – vagyis „a filozófiának az az ága”, melynek segítségével az *Isteni színjáték* egészében és részeiben „eligazodunk” – milyen helyet foglal el a filozófiai diszciplínák hierarchikus rendjében. Dante válasza, mely egyszerre tanúskodik gondolkodásának mélységeken közepkori, s egyben forradalmian újító voltáról, a *Vendégség* második könyvében található; nem vonatkoztatható tehát oly módon az *Isteni színjátékra*, mint a Can Grande della Scalához írt levél. Nincs okunk azonban kételkedni abban, hogy mindkét szöveg hasonló koncepció jegyében fogant, ami azt jelenti, hogy az *Isteni színjáték* vázát alkotó fogalmi rendet, melyre a levélbeli kommentár ráirányítja figyelmünket, Dante már korai művében kidolgozta.

A *Vendégség* témánk szempontjából releváns paragrafusai egy figyelemre méltó tudományrendszertant foglalnak magukban. Ennek kiindulópontját az ég és a tudomány, illetve az egek és a tudományok allegorikus megfeleltetése alkotja. Az analógiát Dante többek közt abban látja, hogy a tudományok épp úgy forognak tárgyuk körül – anélkül, hogy azt mozgatnák –, ahogyan a mozgó egek forognak egy mozdulatlan centrum körül, „merthogy – teszi figyelemre méltó módon hozzá – egyik tudomány sem bizonyítja tárgyát, csupán felteszi”¹¹.

Az egek hierarchikus rendje így a tudományok hierarchiájának modelljéül szolgál. A hét bolygó – a Hold, a Merkúr, a Vénusz, a Nap, a Mars, a Jupiter, a Szaturnusz – egének megfelel a Trivium és a Quadrivium hét tudománya, mégpedig pontosan ebben a sorrendben: grammatika, dialektika, retorika, aritmetika, zene, geometria, asztrológia. A fölöttük álló további két éghez, valamint az Empireumhoz a magasabb tudományokat kell hozzárendelnünk: a Csillagos éghez, vagyis az *Álló Csillagok* égéhez a fizikát és a metafizikát; a Kristályéghez, vagyis az Első Mozgatóhoz az erkölcsfilozófiát; végül pedig az Empireumhoz az isteni tudományt, a teológiát.

Közbevetőleg jegyezzük meg: ez az allegorikus és teljesen fantasztikus tudományelmélet részleteiben tartalmaz néhány ma is érdekes meglátást. A Hold például az állhatatlanság jelképeként, foltjainál és fényének váltakozásánál fogva válik a grammatika allegóriájává. Ez ad Danténak alkalmat arra, hogy megfogalmazza a nyelv történetiségére vonatkozó korszakalkotó elgondolását,¹² melyet majd *A nép nyelvén való ékesszólásról* lapjain és az *Isteni színjátékban* fog részletesen kifejteni:

Nem meglepő, s Dante számára nem képezhetette vita tárgyát, hogy a hierarchia csúcán – az Istent, a Nyugalmat és a Végtelenséget jelentő Empireum megfelelőjeként – a teológia áll, melynek tárgya tökéletes bizonyossággal bír, s ezért „nem tűr ellenérvet vagy szofisztikus bizonyítást”¹³. Fölöttébb érdekes azonban, hogy miután az erkölcs-

¹¹ Dante: *Vendégség*. II. xiii. 208. A *DÖM*-ben szereplő fordítás itt megtévesztő, mert az idézett megjegyzést megengedő mellékmondatként kapcsolja az előzményekhez („bár egyik tudomány sem...”), holott az eredetiben szereplő kötőszónak (*però che*) Danténál kauzális értelme van.

¹² A grammatika azért hasonlít a Holdra, „mert végtelensége miatt az ész sugarai nem végződnek benne, főleg a szavak tekintetében, amennyiben egyes szavak, ragozások, szerkezetek használatban vannak, bár közben már egyszer kimentek a használatból, s ilyenek még divatba jöhetnek a jövőben.” Dante: *Vendégség*. II. xii. 209.

¹³ Dante: *Vendégség*. II. xiv. 215.

filozófia a Kristályéghez, vagyis az Első Mozgatóhoz van hozzárendelve, megfordul a metafizika és az erkölcsfilozófia viszonya: az utóbbi átveszi az első filozófia helyét.

A tekintély, akire Dante e megfordítás során is hivatkozik, Arisztotelész. A szokásos, mondhatni rituális Arisztotelész-hivatkozás ezúttal persze indokolatlan, sőt paradox, hiszen Dante ezen a ponton éppenséggel szakít az arisztoteléianus tradícióval. De hogy tudatosan teszi ezt, s hogy az etikát valóban az első filozófia helyére kívánja állítani, az kiviláglik további érveiből, melyekkel elmélyíti a Kristályég és az erkölcsfilozófia közti analógiát: az utóbbi – mondja Dante – az előzőhöz való hasonlósága folytán „a többi tudomány tanulmányozására rendel bennünket”, majd így érvel: ha a kilencedik ég nem mozogna, akkor „itt lent nem lenne többé létrehozás, sem állati vagy növényi élet, nem lenne sem éjszaka, sem nappal, sem hét, sem hónap, sem esztendő, az egész világegyetem megzavarodnék, és a többiek mozgása is hiábavaló lenne. Hasonlóképpen az Erkölcsfilozófia megszűnésével a többi tudomány is rejtve maradna bizonyos ideig, nem volna a boldog életről szóló mű, s hiába lennének az elődöktől lévő tudományos művek.”¹⁴

Tudomásom szerint először Ruedi Imbach méltatta ezt a passzust valódi jelentőségének megfelelően.¹⁵ A magam részéről teljes mértékben csatlakozom a kiváló svájci filozófiatörténészhez. Figyeljük meg, hogy Dante nemcsak azt mondja, hogy ha nem lenne erkölcsfilozófia, akkor rejtve maradna a többi tudomány, hanem azt is, hogy akkor hiába írták volna műveiket az elmúlt korok tudósai. Vagyis: a tudás áthagyományozása sem lenne lehetséges. Az erkölcsfilozófia világítja meg minden más kutatás célját és értelmét. Dante sok helyen leszögezi, hogy a boldogság (a földi boldogság) a bennünk lévő természetes tudásvágy kielégítése, s hogy „a boldog lét a bölcsesség ismeretével szerezhető meg”¹⁶. A filozófiának tehát az a célja, hogy elvezesse az embereket a boldog élethez, ehhez pedig az erkölcsfilozófia útmutatása szükséges.

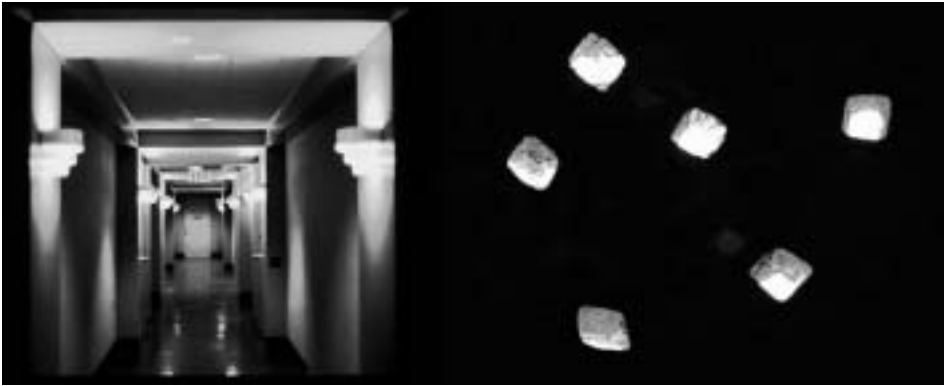
Más passzusok megerősítik a fentieket. Befejezésül a *Vendégség*nek azt a passzusát idézem, mely talán a legszebben fejezi ki az idézett gondolatokat: „(...) az erkölcsiség a filozófia szépsége, mert amiként a test szépsége a tagok kellő összhangjából származik, akként a bölcsességé, amely a mondottak szerint a Filozófia teste, az erkölcsi erények rendjéből ered, amelyek érzékelhetően széppé teszik.”¹⁷

¹⁴ Dante: *Vendégség*. II. xiv. 214–215.

¹⁵ Imbach, Ruedi: *Dante, la philosophie et les laics*. Universitaires de Fribourg, Suisse – Cerf, Paris, 1996.

¹⁶ Dante: *Vendégség*. III. xv. 258.

¹⁷ Dante: *Vendégség*. III. xv. 259.

Excites, 1975-89-99 / 90×190 cm